

Η παραξενιά του
παράξενου εμπορεύματος:
Ιστορία της έννοιας «εργατική δύναμη»

Μάρτιος 2014

Συγγραφή: Σπουδές στο γαλανόμαυρο
Αξιολόγηση προτεραιοτήτων: Antifa Scripta

Δημοσιεύτηκε στα τεύχη 39-40 του περιοδικού antifa.

Τα περιεχόμενα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ελεύθερα για τους σκοπούς του ταξικού ανταγωνισμού. Σε κάθε περίπτωση, η κινηματική ηθική επιβάλλει την αναφορά των πηγών.

Η ΠΑΡΑΞΕΝΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΞΕΝΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ»

Το καταλαβαίνουμε: πολλοί ενδέχεται να βρουν τα όσα ακολουθούν κάπως... άσχετα με το θέμα της στήλης «Σπυδές στο Γαλανόμαυρο». Από τη δική μας σκοπιά ωστόσο, δεν είναι και τόσο άσχετα. Το πρώτο που καταλάβαμε καθώς ετοιμαζόμασταν να ασχοληθούμε με την πείνα της κατοχής, ήταν ότι οι αντιλήψεις γύρω από το συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο μοιράζονται ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: όλες τους υποθέτουν ότι ο λιμός της κατοχής διέθετε μια δική του μοναδικότητα, ότι συνέβη μόνο στην Ελλάδα και μόνο λόγω «των Γερμανών». Θελήσαμε να αναιρέσουμε αυτή τη μοναδικότητα και να δείξουμε από τη μια ότι οι λιμοί είναι συνηθισμένα επεισόδια στην ιστορία του καπιταλισμού και από την άλλη ότι ως διαδικασίες δεν είναι εξαίρεση, αλλά μέρος της κανονικής καπιταλιστικής λειτουργίας. Συζητήσαμε λοιπόν αρκετά γύρω από το θέμα «λιμός, καπιταλισμός και φασισμός» και βρήκαμε την άκρη για να το προσεγγίσουμε στην έννοια της εργατικής δύναμης. Ακριβέστερα στην ιστορία της έννοιας «εργατική δύναμη» - γιατί όπως θα δούμε, η «εργατική δύναμη», όχι μόνο δεν είναι έννοια μονοσήμαντη και απαράλλακτη, αλλά η ιστορία της μπορεί να μας μάθει πολλά για την ιστορία του καπιταλισμού και των αντιπάλων του. Τελικά μάλιστα, εκεί που θα έχουμε απελπιστεί σχεδόν πλήρως, κάτι θα μάθουμε και για την ιστορία των λιμών...

1. Ο Μαρξ παραξενεύεται

Ο Μαρξ δημοσίευσε τον πρώτο τόμο του βιβλίου του το 1867.¹ Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου είχε τίτλο «το εμπόρευμα» και η πρώτη παράγραφος του βιβλίου ήταν:

Ο πλούτος των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής παρουσιάζεται ως απέραντη συλλογή εμπορευμάτων· το μεμονωμένο εμπόρευμα είναι η στοιχειώδης μορφή του. Συνεπώς η έρευνά μας ξεκινάει με μια ανάλυση του εμπορεύματος.²

Διάφορα έχουν ήδη από εδώ ξεκαθαριστεί. Για παράδειγμα το γεγονός ότι το θέμα του βιβλίου είναι ο πλούτος, η παραγωγή και η διανομή του υπό το είδος κοινωνικής οργάνωσης που λέγεται καπιταλισμός. Επίσης ότι τα εμπορεύματα ενδιαφέρουν (και η «έρευνα» ξεκινάει από εδώ) γιατί είναι η μορφή με την οποία παρουσιάζεται ο πλούτος υπό καπιταλιστικές συνθήκες. Τέλος όμως, και αυτό είναι το σημαντικότερο, ότι μπορεί αυτό που «παρουσιάζεται» να είναι μια αχανής παρέλαση εμπορευμάτων, αλλά αυτή δεν είναι η ουσία των πραγμάτων· η εμπειρία και η πραγματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος αποκλίνουν.

1 Για να μην μπερδευόμαστε θα χρησιμοποιούμε τη φράση «το βιβλίο του Μαρξ» όποτε αναφερόμαστε στον πρώτο τόμο του βιβλίου *Capital* και τη λέξη «κεφάλαιο» όποτε αναφερόμαστε... στο κεφάλαιο.

2 Τα αποσπάσματα από το Karl Marx, *Capital*, Penguin, 1990, σελ. 270 - 280.

Ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ είναι ένας κόσμος εμπορευμάτων και των μεταξύ τους σχέσεων. Και η βασική θέση του βιβλίου είναι ότι αυτές οι σχέσεις μεταξύ πραγμάτων είναι στην πραγματικότητα σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και κοινωνικών τάξεων. Αφεντικά και εργάτες εντάσσονται σε κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους και είναι αυτές οι σχέσεις που παρουσιάζονται ως σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων. Ετούτο είναι ένα πραγματικό θαύμα, θαύμα με τη θρησκευτική έννοια του όρου. Και αν αυτό το θαύμα μπορεί και γίνεται πραγματικότητα, είναι μέσω της συγκεκριμένης οργάνωσης των κοινωνιών μας. Η δουλειά που αναλαμβάνει ο Μαρξ είναι να δει πίσω από τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Δεν παρατηρείται συχνά, αλλά αυτό το σχήμα είχε και έχει σοβαρές συνέπειες. Η πιο σημαντική είναι ότι ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ, αν πάρουμε στην κυριολεξία τις αρχικές του παραδοχές, δεν χωρούσε άλλη έννοια πέρα από το εμπόρευμα και την ανταλλακτική του αξία.

Βέβαια ο Μαρξ ήταν άνθρωπος προσεκτικός. Καταλάβαινε πολύ καλά ότι ο κόσμος για τον οποίο μιλούσε ήταν ο κόσμος του κεφαλαίου, ότι την οπτική γωνία του κεφαλαίου ανέλυε, ότι για την «ηθική» και τη συμπεριφορά του κεφαλαίου μιλούσε. Καταλάβαινε επίσης ότι στην πραγματικότητα ο κόσμος του κεφαλαίου δεν είναι ο κόσμος των ανθρώπων και ότι μεταξύ των δύο υπάρχει σοβαρή ένταση. Από τη μια έχουμε τους ανθρώπους, όντα με συναισθήματα, υπολογισμούς και πάνω απ' όλα με δυνατότητα άρνησης και δυσανεξίας. Από την άλλη έχουμε το κεφάλαιο, ένα είδος οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων που ισοδυναμεί με γενική αφαίρεση από την πραγματικότητα. Το κεφάλαιο αγνοεί τους ανθρώπους, τα πάθη και τις γνώμες τους, αδιαφορεί για τη ζωή και τον θάνατο, το κεφάλαιο δεν αναγνωρίζει τίποτα πέρα από την ανταλλακτική αξία, δηλαδή τον «μέσο κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας» που δαπανάται για την παραγωγή του εμπορεύματος.

Ο Μαρξ ήταν άνθρωπος προσεκτικός· όποτε αυτή η ένταση έφτανε να επηρεάσει την ανάλυσή του, γινόταν ακόμη προσεκτικότερος και όταν αυτή έφτασε να μπλέξει για τα καλά με τα λεγόμενά του, έγινε πιο προσεκτικός κι από γάτα. Όπως ήταν λογικό, το επίμαχο σημείο δεν ήταν πολύ μετά την αρχή του βιβλίου. Γιατί βέβαια ο κόσμος του βιβλίου του Μαρξ ήταν ένας κόσμος εμπορευμάτων, αλλά είναι γεγονός ότι τα εμπορεύματα παράγονται με κάποιο τρόπο και κυρίως παράγονται από κάποιον. Και αυτοί που παρήγαγαν τα εμπορεύματα στην εποχή του Μαρξ, αυτοί που τα παράγουν και σήμερα, δεν ήταν αφηρημένη συσσωμάτωση χρόνου εργασίας, αλλά άνθρωποι με σάρκα και οστά, όντα δηλαδή που βρίσκονταν εκτός του κόσμου του κεφαλαίου και έως τη σελίδα 270 βρισκόταν εκτός του κόσμου του βιβλίου του Μαρξ.

Αλλά κάποια στιγμή η σελίδα 270 κατέφτασε και ο Μαρξ έπρεπε να μιλήσει για ένα πολύ σημαντικό θέμα, συγκεκριμένα για το πώς ο ζωντανός εργάτης έρχεται να εμπλακεί με τις ανταλλακτικές αξίες και γενικά με τον κόσμο των αφηρημένων και των νεκρών στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας. Προφανώς έσφιξε τα δόντια, έβαλε τίτλο «Αγορά και Πώληση της Εργατικής Δύναμης» και ξεκίνησε να γράφει, υιοθετώντας από τα λεγόμενα άλλων, παλιότερων από τον ίδιο, μια νέα σημαντική έννοια: την εργατική δύναμη. Ο ορισμός είχε ως εξής:

Εργατική δύναμη ή ικανότητα για εργασία αποκαλούμε το σύνολο των φυσικών και διανοητικών ικανοτήτων που ενυπάρχουν στη φυσική μορφή, στη ζώσα προσωπικότητα ενός ανθρώπινου όντος, ικανότητες που επιστρατεύει όποτε παράγει μια αξία χρήσης οποιουδήποτε είδους.

Ο προσεκτικός Μαρξ κοίταξε με κάθε ευκαιρία να διαχωρίζει την εργατική δύναμη από την εργασία. Η εργασία ήταν η συγκεκριμένη φυσική διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας ο άνθρωπος εργάτης χρησιμοποιεί το σώμα του και τους φυσικούς πόρους για να παράξει χρήσιμα πράγματα. Η εργατική δύναμη από την άλλη, η δυνατότητα για εργασία, ήταν... τι άλλο; Εμπόρευμα, ένα ον από αυτά που απαρτίζουν τον κόσμο του βιβλίου του Μαρξ και του κεφαλαίου και ταυτόχρονα αυτό που πουλάει ο εργάτης και αγοράζει ο καπιταλιστής. Για να κάνει κατανοητή τη διαφορά ο Μαρξ έφερνε το παράδειγμα της χώνεψης και της δυνατότητας για χώνεψη. Προφανώς τα δυο τους είναι διαφορετικά, έλεγε, γιατί όπως ξέρουμε η χώνεψη χρειάζεται κάτι παραπάνω από ένα γερό στομάχι. Εγκαλώντας ένα παράδειγμα από τις βασικές βιολογικές λειτουργίες, έδειχνε ότι καταλαβαίνει τις δύσκολες όψεις του ζητήματος που πραγματεύεται και την πηγή τους – την περίπλοκη σχέση μεταξύ του κεφαλαίου και του κόσμου των ζωντανών.

Εν πάση περιπτώσει, μιας και η εργατική δύναμη ήταν εμπόρευμα, ο προσδιορισμός της αξίας της ήταν εύκολος:

Αυτό το παράξενο εμπόρευμα, όπως όλα τα εμπορεύματα, έχει και αυτό την αξία του. Πώς καθορίζεται; Η αξία της εργατικής δύναμης, καθορίζεται, όπως και η αξία όλων των υπόλοιπων εμπορευμάτων, από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή της.

Δεδομένης της ύπαρξης του ατόμου, η παραγωγή της εργατικής δύναμης συνίσταται στην αναπαραγωγή του εργάτη ή αλλιώς στη συντήρησή του. Η συντήρηση του εργάτη χρειάζεται μια ορισμένη ποσότητα μέσων συντήρησης. Συνεπώς ο αναγκαίος χρόνος για την παραγωγή της εργατικής δύναμης είναι ίδιος με τον αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή αυτών των μέσων συντήρησης.

Ο Μαρξ κατέληξε να ξεπερδεύει με το θέμα της εργατικής δύναμης και της αξίας της παραθέτοντας μια εξίσωση μέσω της οποίας προσδιοριζόταν η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης: $(365A + 52B + 4Γ + \dots)/365$, όπου Α είναι το ψωμί που αγοράζουμε κάθε μέρα, Β είναι τα κεριά που αγοράζουμε κάθε εβδομάδα, Γ είναι τα παπούτσια που αγοράζουμε κάθε τρεις μήνες (λέμε τώρα...) και πάει λέγοντας. Καλές οι εξισώσεις, καλά και τα αποτελέσματά τους... Για μια στιγμή όμως! Ας δούμε ξανά το εμπόρευμα «εργατική δύναμη» και αυτά που μας λέει ο Μαρξ γι' αυτό το εμπόρευμα: Ο εργάτης το πουλάει, ο καπιταλιστής το αγοράζει, η αξία του μετριέται όπως μετράει το κεφάλαιο τις αξίες των εμπορευμάτων. Οπότε γιατί να είναι «παράξενο»; Στις δέκα σελίδες της «Αγοράς και Πώλησης της Εργατικής Δύναμης», ο Μαρξ επισημαίνει δύο όψεις της παραξενιάς του παράξενου εμπορεύματος. Η επισήμανση της πρώτης όψης είναι άμεση και ρητή: αυτό το εμπόρευμα είναι «παράξενο» γιατί είναι το μοναδικό εμπόρευμα που μπορεί να δημιουργήσει νέα ανταλλακτική αξία εκ του μηδενός· είναι η πηγή του «πλούτου» με τον οποίο αρχίζει το βιβλίο. Αλλά ο Μαρξ επισημαίνει και μια δεύτερη όψη της παραξενιάς του «παράξενου» εμπορεύματος. Αυτή τη φορά ο τρόπος του είναι έμμεσος και υπόρρητος. Είναι ο τρόπος που κλείνει το θέμα της εργατικής δύναμης:

Ας ακολουθήσουμε λοιπόν τον ιδιοκτήτη του χρήματος και τον ιδιοκτήτη της εργατικής δύναμης, ας αφήσουμε ετούτη τη θορυβώδη περιοχή όπου τα πάντα συμβαίνουν στην επιφάνεια κάτω από το βλέμμα του καθενός και ας εισέλθουμε στον τόπο της παραγωγής, εκεί όπου κρέμεται η επιγραφή «απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντες εργασία» (...) [εδώ] μια ορισμένη αλλαγή λαμβάνει χώρα, ή έτσι φαίνεται, στη φυσιογνωμία των πρωταγωνιστών μας. Εκείνος που πριν ήταν ο κάτοχος χρήματος τώρα προπορεύεται ως καπιταλιστής· ο κάτοχος της εργατικής δύναμης ακολουθεί ως ο εργάτης του. Ο ένας χαμογελά με επίγνωση της θέσης του, προσηλωμένος στις δουλειές του· ο άλλος είναι ντροπαλός και συγκρατημένος, σαν κάποιος που έχει φέρει στην αγορά το ίδιο του το τομάρι - και δεν έχει άλλο να περιμένει από το γδάρσιμο.

Βρίσκουμε εδώ μια δεύτερη παραξενιά της εργατικής δύναμης: ετούτη εδώ όμως είναι υπόρρητη - δεν αναφέρεται με το όνομά της, παρόλ' αυτά είναι εκεί. Ο εργάτης, ο ιδιοκτήτης της εργατικής δύναμης, είναι ζωντανόν και εδώ που τα λέμε ον με συνείδηση του τι έχει συμβεί. Η εργατική δύναμη μπορεί να είναι ένα εμπόρευμα, ο φορέας της όμως, δεν είναι ένα εμπόρευμα. Σκέφτεται, αισθάνεται, έχει γνώμη. Και αν η έκφραση του (ζωντανού) προσώπου του μας δίνει μια ιδέα για την κατάστασή του, το *τι πραγματικά σκέφτεται* είναι εξ ορισμού ανεξιχνίαστο, τόσο για τον επιστήμονα Μαρξ που παρατηρεί τη σκηνή, όσο και για τον γεμάτο σιγουριά καπιταλιστή που «κοιτά τη δουλειά του». «Μια ορισμένη αλλαγή λαμβάνει χώρα, ή έτσι φαίνεται». Γιατί αυτό που *όντως συμβαίνει*, το *ξέρει μόνο ο εργάτης*.

Από τη μια λοιπόν έχουμε την εργατική δύναμη όπως την αντιλαμβάνεται το κεφάλαιο. Από την άλλη έχουμε την εργατική δύναμη ως αζεδιάλυτα μπλεγμένη με τον ζωντανό φορέα της. Μια υποκειμενική πλευρά της εργατικής δύναμης εμφανίζεται· μαζί εμφανίζεται η δυνατότητα της υπονόμησης, της αντίρρησης και τελικά της άρνησης μετατροπής της εργατικής δύναμης σε εργασία. Δυνατότητες που προκύπτουν από το ίδιο το γεγονός ότι ετούτο το εμπόρευμα είναι φερμένο από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο του κεφαλαίου δίχως να έχει πεθάνει, όπως οι μυθικοί ήρωες που κατέβαιναν ζωντανοί στον Άδη.

Η ένταση που προκύπτει εδώ είναι ένταση μεταξύ της οπτικής του κεφαλαίου από τη μια και του πραγματι-

κού κόσμου από την άλλη. Η σχέση κεφάλαιο βλέπει εμπορεύματα, αξίες που μετριοούνται με μέτρο τον χρόνο εργασίας. Η οπτική της μπορεί να περιγραφεί επιστημονικά και αυτό κάνει ο επιστήμονας Μαρξ με τη θεωρία του για την αξία. Ο πραγματικός κόσμος από την άλλη είναι κόσμος έντασης και άρνησης, αντιθέμενων συμφερόντων και εξουσίας. Είναι ο κόσμος της ταξικής πάλης και δεν μπορεί να περιγραφεί επιστημονικά, αλλά μόνο ιστορικά. Ολόκληρο το βιβλίο του Μαρξ διέπεται από αυτή την ένταση. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν είναι μια ένταση που προκύπτει από κάποιο θεωρητικό λάθος, αλλά από την ίδια τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής οργάνωσης. Στις 1000 περίπου σελίδες του βιβλίου του, ο προσεκτικός Μαρξ επανήλθε στο θέμα πολλές φορές, χωρίς να το λείπει. Πιθανόν γιατί σπανίως έβγαине απολύτως ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα των προσπαθειών του.

2. Ο Μαρξ παλεύει να ξεμπερδευτεί

Το κεφάλαιο «Αγορά και Πώληση...» δεν είναι το μοναδικό σημείο του βιβλίου του Μαρξ όπου η έννοια «εργατική δύναμη» έρχεται στο επίκεντρο. Θα δώσουμε ένα παράδειγμα από τα πολλά, γιατί κρίνουμε ότι βοηθάει να καταλάβουμε τα προβλήματα του Μαρξ και την πολιτική τους σημασία. Το σημείο που μας ενδιαφέρει βρίσκεται στο κεφάλαιο «Μηχανές και Μεγάλη Βιομηχανία». Εκεί ο Μαρξ συζητάει την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Αρχικά τα πράγματα βαιίνουν ομαλώς, οι έννοιες που έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια (αξία, υπεραξία, εργατική δύναμη, σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία) επιστρατεύονται και συνεργάζονται μεταξύ τους με τον πιο επιστημονικό τρόπο. Αποδεικνύεται ότι η εισαγωγή των μηχανών, ακριβώς επειδή οι μηχανές είναι «σταθερό κεφάλαιο», οδηγεί με μαθηματικό τρόπο στην επιστράτευση γυναικών και παιδιών στην παραγωγή, στην επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας και στην εντατικοποίηση της εργασίας. Καθώς όμως οι σελίδες προχωρούν, φτάνουμε στην ενότητα «η Πάλη μεταξύ του Εργάτη και της Μηχανής». Και εκεί βρίσκουμε το παρακάτω απόσπασμα:

Ο καταμερισμός της εργασίας αναπτύσσει την εργατική δύναμη με τρόπο μονόπλευρο, την ανάγει στην εξειδικευμένη ικανότητα που αντιστοιχεί στον χειρισμό ενός ειδικού εργαλείου. Όταν τον χειρισμό αυτού του εργαλείου τον αναλαμβάνει η μηχανή, η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης του εργάτη εξαφανίζεται και μαζί εξαφανίζεται η ανταλλακτική της αξία. Ο εργάτης καθίσταται αδύνατο να πωληθεί, σαν χαρτονόμισμα που βγήκε εκτός κυκλοφορίας με διάταγμα. (...) Η παγκόσμια ιστορία δεν έχει πιο τρομερό θέαμα να προσφέρει από την σταδιακή εξαφάνιση των Άγγλων υφαντών του χειροκίνητου αργαλειού· αυτή η τραγωδία σύρθηκε για δεκαετίες, ώσπου να τελειώσει επιτέλους το 1838. Πολλοί από τους υφαντές πεθαναν από την πείνα, πολλοί άλλοι φυτοζωούσαν με τις οικογένειές τους για χρόνια (...) Στην Ινδία από την άλλη, οι αγγλικές βαμβακομηχανές είχαν ακόμη οξύτερη και ταχύτερη επίδραση. Η αναφορά του γενικού κυβερνήτη το 1834 – 35 μας λέει τα εξής: «ετούτη η δυστυχία είναι δίχως προηγούμενο στην ιστορία του εμπορίου. Τα κόκαλα των υφαντών ασπρίζουν τις πεδιάδες της Ινδίας».³

Στο κεφάλαιο «Αγορά και Πώληση...» η αξία της εργατικής δύναμης ήταν ψωμί, κεριά, παπούτσια και πάει λέγοντας. Εκεί, ο προσεκτικός Μαρξ αναγνώριζε μεν ότι «αντίθετα με τα άλλα εμπορεύματα, στον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης υπεισέρχεται ένα ιστορικό και ηθικό στοιχείο», συνέχιζε όμως λέγοντας πως «για μια συγκεκριμένη χώρα και μια συγκεκριμένη περίοδο, η μέση ποσότητα των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τον εργάτη είναι δεδομένη».⁴ Εδώ από την άλλη, βρισκόμαστε κάπου 300 σελίδες παρακάτω· και ξάφνου ανακαλύπτουμε ότι η ανταλλακτική αξία της εργατικής δύναμης δεν είναι διόλου δεδομένη. Μπορεί να «εξαφανιστεί μαζί με την αξία χρήσης της» και μπορεί αυτή η διπλή εξαφάνιση να γίνει από τη μια στιγμή στην άλλη, με την εισαγωγή μιας νέας μηχανής. Όλα αυτά μάλιστα, ενώ λίγες σελίδες πριν, η «εργατική δύναμη» και η «αξία» της, όχι μόνο ήταν απόλυτα –ή έστω, εν πολλοίς- καθορισμένες, αλλά χόρευαν αρμονικά με τις υπόλοιπες μαρξιστικές έννοιες για να αποδείξουν ότι οι μηχανές «επιμηκώνουν την εργάσιμη ημέρα» και να φτάσουν στα λοιπά «επιστημονικά συμπεράσματα» των πρώτων ενοτήτων του «Μηχανές και Με-

3 Στο ίδιο, σελ. 557 – 558.

4 Στο ίδιο, σελ. 275.

γάλη Βιομηχανία».

Αν αυτή η σχετικοποίηση της αξίας της εργατικής δύναμης είναι από μόνη της αναπάντεχη, τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται είναι ακόμη πιο διαφωτιστικά για το είδος των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο Μαρξ. Ο Μαρξ αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις λιμών του 19^{ου} αιώνα (υπάρχουν πολλές περισσότερες). Αυτά τα γεγονότα, μπορεί να είναι σχετικά άγνωστα σήμερα, στην εποχή του Μαρξ όμως, ήταν γεγονότα γνωστά και συγκλονιστικά. Επίσης ήταν γεγονότα που ελάχιστοι περίμεναν ότι θα σταματήσουν να συμβαίνουν. Ήταν εξάλλου προφανές ότι τα θύματα των λιμών ήταν εργάτες, καθώς και ότι οι λιμοί προέρχονταν από αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, περιστρέφονταν γύρω από την εργασιακή διαδικασία και τις μεταβολές της. Ο Μαρξ ήταν ένας προσεκτικός άνθρωπος που φιλοδοξούσε να μιλήσει «επιστημονικά» για τη φύση της σχέσης κεφάλαιο και του καπιταλιστικού κόσμου, συνεπώς του ήταν αδύνατο να αγνοήσει αυτά τα γεγονότα.

Όπως είναι λογικό λοιπόν, ο Μαρξ προσπαθεί να ερμηνεύσει τους λιμούς με τα εργαλεία που έχει αναπτύξει στις προηγούμενες 500 σελίδες. Αλλά εδώ το έδαφος είναι ολισθηρό. Εδώ εργάτες αφήνονται να πεθάνουν της πείνας, η δίψα του κεφαλαίου για την εκμετάλλευση της ζωντανής εργασίας σαν να στερεώνει, η ζωή και ο θάνατος γίνονται καταστάσεις εναλλάξιμες. Οι πεδιάδες της Ινδίας ασπρίζουν από ανθρώπινα οστά και οι Άγγλοι υφαντές πεθαίνουν κατά δεκάδες χιλιάδες σε κοινή θέα, πεθαίνουν επί δεκαετίες στην καρδιά του πιο ανεπτυγμένου καπιταλισμού του πλανήτη. Και ο Μαρξ παραδέχεται σε δύο σύντομες παραγράφους ότι τελικά «αυτό το παράξενο εμπόρευμα» είναι ακόμη πιο παράξενο απ' ό,τι είχε υποθέσει αρχικά. Τόσο παράξενο που μπορεί να αλλάζει αξία, να υπάρχει τη μια και να εξαφανίζεται την άλλη, να συνδέει τον κόσμο των ζωντανών με τον κόσμο των νεκρών, να κοιτάζει ταυτόχρονα τη ζωή και τον θάνατο σαν τον Ιανό, να χωρίζει το ένα από το άλλο τη μια, να τα ενώνει την άλλη, σαν από καπρίτσιο.

Αλλά κάτι τέτοια είναι πιο κοντά στην ποίηση απ' ό,τι στην μαρξιστική επιστήμη. Στην καλύτερη των περιπτώσεων είναι ιστορία· η πραγματική ιστορία των καπιταλιστικών κοινωνιών από την εμφάνισή τους μέχρι σήμερα. Κατά τη γνώμη μας, ολόκληρο το βιβλίο του Μαρξ διέπεται από αυτή την ένταση μεταξύ της «επιστήμης» που προσπαθούσε να αναπτύξει από τη μια και της πραγματικής ιστορίας των καπιταλιστικών κοινωνιών από την άλλη. Η «επιστήμη» του Μαρξ ήταν ένα σύνολο εργαλείων προορισμένο για χρήση σε «κανονικές καταστάσεις». Η ιστορία των καπιταλιστικών κοινωνιών από την άλλη, ήταν μια αέναη διαδοχή εξαιρετικών καταστάσεων. Ο Μαρξ ο επιστήμονας κατέστρωνε νέες έννοιες, ή έκλεβε παλιές και τις έβαζε σε εφαρμογή για να ανακαλύψει «νόμους της καπιταλιστικής κοινωνίας». Ο Μαρξ ο ιστορικός γνώριζε την ιστορία του καπιταλισμού όσο καλά μπορούσε να τη γνωρίζει ένας άνθρωπος της εποχής του· ταυτόχρονα, ίσως διαισθητικά, ίσως συνειδητά, αναγνώριζε ότι αυτή η ιστορία είναι αδύνατον να περιγραφεί ως αποτέλεσμα της λειτουργίας «επιστημονικών νόμων», αναγνώριζε την ένταση μεταξύ του κόσμου που περιέγραφαν οι θεωρίες του και της πραγματικής ιστορίας του κόσμου.

Αποτέλεσμα είναι ο Μαρξ ο επιστήμονας και ο Μαρξ ο ιστορικός να εναλλάσσονται από κεφάλαιο σε κεφάλαιο και κάποιες φορές από σελίδα σε σελίδα του βιβλίου, από την επιστημονική πραγμάτευση της ανταλλακτικής αξίας στο πρώτο κεφάλαιο, ως την ιστορική πραγμάτευση της γέννησης του καπιταλισμού στο τελευταίο. Μέσα σε αυτές τις εναλλαγές, η έννοια της εργατικής δύναμης κρατάει έναν από τους πρώτους ρόλους. Γιατί από τη μια είναι ένα εμπόρευμα (δηλαδή άξιο εργαλείο της μαρξιστικής επιστήμης), από την άλλη όμως, είναι έννοια της καπιταλιστικής οντολογίας, είναι ο τρόπος με τον οποίο η σχέση κεφάλαιο κοιτάζει τα έμβια. Να δεχτούμε ότι υπάρχει «εργατική δύναμη» σημαίνει ότι δεχόμαστε πως υπάρχει ένα συγκεκριμένο είδος αντίληψης που όταν βλέπει ανθρώπους καταλαβαίνει *αποκλειστικά και μόνο* «δυνατότητα για εργασία». Κι επειδή οι άνθρωποι –ή καλύτερα: οι εργάτες – είναι πολύ περισσότερα από «δυνατότητα για εργασία», η έννοια «εργατική δύναμη» είναι μια έννοια που δέχεται εξαρχής ότι η οπτική του κεφαλαίου απέχει χιλιόμετρα από την πραγματικότητα. Και ταυτόχρονα: η σχέση κεφάλαιο προσπαθεί να επιβάλλει την έννοια «εργατική δύναμη» και μαζί να επιβληθεί στην πραγματικότητα. Οι παραλλαγές της έννοιας εργατική δύναμη, τόσο στο βιβλίο του Μαρξ, όσο και στα γραπτά όσων τον ακολούθησαν ή τον παράλλαξαν, προέρχονται ακριβώς από το γεγονός ότι η οπτική του κεφαλαίου μπορεί να λαθεύει, όχι με έναν, αλλά με χίλιους τρόπους και παρόλ' αυτά να επιζητά την επιβολή με άλλους χίλιους.

Όπως και να 'χει: το βιβλίο του Μαρξ είναι το αποτέλεσμα μιας έντασης μεταξύ του Μαρξ του επιστήμονα

και του Μαρξ του ιστορικού. Από εκεί προκύπτει ο πλούτος του, από εκεί και η σημασία του για τα επαναστατικά κινήματα που ακολούθησαν. Η πιο ενδεικτική στιγμή αυτής της έντασης είναι η έννοια «εργατική δύναμη» και τα χίλια της πρόσωπα. Δεν είναι παράξενο που ο τρόπος που εκφράζεται αυτή η ένταση και η πολιτική της σημασία επηρέασε τη σκέψη του επαναστατικού κινήματος για πάνω από ενάμισι αιώνια.

3. Η «εργατική δύναμη» εξελίσσεται

Ο Μαρξ είχε γράψει το βιβλίο του σε μια εποχή όπου η σχέση κεφάλαιο ολοκλήρωνε την κυριαρχία της πάνω στη ζωντανή εργασία. Οι ίδιες οι μέθοδοι της εργασίας ως φυσική διαδικασία, η συμμετοχή του σώματος και του νου στην εργασιακή διαδικασία αποκτούσαν την ειδική καπιταλιστική τους μορφή. Ταυτόχρονα η εργατική τάξη άρχιζε να υπάρχει ως τέτοια· οι αγώνες της ενάντια στην επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας είχαν αρχίσει να δημιουργούν όρια στη συσσώρευση του κεφαλαίου, τα σποραδικά άλματα στον ουρανό είχαν αναδείξει το ζήτημα της εξουσίας. Τα αφεντικά είχαν ήδη βάλει μπροστά το μεγάλο εγχείρημα της εισαγωγής της επιστήμης στην καπιταλιστική παραγωγή. Και τα δύο γεγονότα είχαν επηρεάσει το βιβλίο του Μαρξ, που κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ιστορικό προϊόν.⁵

Αν ισχύει –που ισχύει– ότι οι ιδέες είναι πλάσματα του καιρού τους, οι μαρξιστές διανοούμενοι των αρχών του εικοστού αιώνα είχαν μπροστά τους νέα και δύσκολη δουλειά. Από τη μια η κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στη ζωντανή εργασία είχε φτάσει στο σημείο ανάπτυξης των τειλορικών παραγωγικών μεθόδων. Από την άλλη, η καπιταλιστική ανάπτυξη είχε επεκταθεί ώσπου να καταλάβει το σύνολο των κατοικήσιμων εδαφών του πλανήτη. Ο ιμπεριαλισμός και ο φασισμός αναπτύχθηκαν από το 1900 και μετά σαν οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο χώρος της διαθέσιμης επέκτασης είχε τελειώσει και τα εθνικά κράτη έρχονταν σε μεταξύ τους σύγκρουση· ο φασισμός ήταν η τελική πολιτική έκφραση αυτής της σύγκρουσης και του βασικού της προαπαιτούμενου, δηλαδή της ήττας της οργανωμένης εργατικής τάξης.

Με άλλα λόγια, ένας θαυμαστός καινούριος κόσμος βρισκόταν προ των πυλών. Οι μαρξιστές διανοούμενοι (που εκείνο τον παλιό καιρό δεν ήταν σκέτοι διανοούμενοι) ανταπεξήλθαν στις νέες ανάγκες όπως τους επέτρεπαν οι ιδιομορφίες της εποχής τους. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ και ο Αντόνιο Γκράμσι, που είναι αυτοί που μας ενδιαφέρουν εδώ, προτού τελειώσουν τις μέρες τους βίαια στα χέρια του φασισμού, είχαν προλάβει να αναπτύξουν νέες ιδέες για την έννοια «εργατική δύναμη», αντίστοιχες των καιρών τους.

Προτού υπερασπιστεί μέχρι τέλους τον προλεταριακό διεθνισμό και τη δολοφονήσουν τα Freikorps, η Ρόζα Λούξεμπουργκ είχε προλάβει να γράψει αρκετά βιβλία και άρθρα που στη συντριπτική τους πλειοψηφία είχαν να κάνουν με το φλέγον ζήτημα του ιμπεριαλισμού και του επερχόμενου (Α' Παγκόσμιου) πολέμου. Το βιβλίο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*, είχε υπότιτλο *Συνεισφορά στην Οικονομική Εξήγηση του Ιμπεριαλισμού*. Εκεί βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, το εξής απόσπασμα:

Κάθε νέα αποικιακή επέκταση συνοδεύεται κατά κανόνα από μια ανελέητη μάχη του κεφαλαίου ενάντια στους κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς των ντόπιων, καθώς και την καταλήστευση των μέσων παραγωγής και της εργατικής τους δύναμης (...) Η συσσώρευση (του κεφαλαίου) με την σπασμωδική της επέκταση, δεν μπορεί να περιμένει την φυσική εσωτερική αποσύνθεση των μη καπιταλιστικών σχηματισμών και τη μετάβασή τους στην εμπορευματική οικονομία. Η βία είναι η μοναδική λύση που απομένει ανοιχτή στο κεφάλαιο. Η συσσώρευση του κεφαλαίου, ειδωμένη ως ιστορική διαδικασία, χρησιμοποιεί τη βία ως το μόνιμο όπλο της.⁶

Δεν ξέρουμε αν φαίνεται με την πρώτη ματιά, αλλά εδώ τα ζητήματα που μπερδεύαν τον Μαρξ στο ζήτημα του λιμού των Ινδών υφαντών τίθενται στο επίκεντρο. Από τη μια δεν πρέπει να κοιτάμε τον λιμό, ένα συγκεκριμένο ιστορικό επεισόδιο, αλλά την γενική μορφή της αποικιοκρατίας και τη βία που απαρέγκλιτα τη συνοδεύει.

5 Μια τέτοια αντιμετώπιση του βιβλίου του Μαρξ μπορεί να βρει κανείς στο George Caffentzis, «Γιατί οι Μηχανές δεν Μπορούν να Δημιουργήσουν Αξία ή η Θεωρία του Μαρξ για τις Μηχανές», στο George Caffentzis, *Η Εργασία, η Ενέργεια και η Καπιταλιστική Κρίση*, Αρχείο 71, 2012.

6 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge, 2003, Α' Έκδοση 1913.

Βέβαια δεν πρόκειται για «παράλογη» βία. Η βία είναι αναγκαία για τον καπιταλισμό ώστε να καταστραφούν οι παλιές κοινωνικές σχέσεις και να εγκατασταθούν οι καινούριες σχέσεις της «εμπορευματικής οικονομίας». Κι έτσι, η βία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όχι μόνο δεν είναι μια παρεκτροπή από την κανονική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά είναι αναπόσπαστο κομμάτι της κανονικής λειτουργίας τους. Η βία δηλαδή είναι ο τρόπος, ο μόνος τρόπος για να παραχθεί η εργατική δύναμη, για να *επιβληθεί* δηλαδή αυτή η ειδική θέαση του κόσμου, σε περιοχές του κοινωνικού όπου δεν υφίσταται. Η τελευταία πρόταση του αποσπάσματος έχει την ειδική της σημασία: Αν «η συσσώρευση του κεφαλαίου», δηλαδή ο τίτλος του βιβλίου της Λούξεμπουργκ και ταυτόχρονα η διαδικασία που απασχόλησε τον Μαρξ στο βιβλίο του, ειπωθεί «ως ιστορική διαδικασία»... *αν δηλαδή κάνουμε αυτό που ο Μαρξ δίστασε να κάνει, θα ανακαλύψουμε τη βία ως μόνιμο συστατικό της διαδικασίας δημιουργίας της εργατικής δύναμης.*⁷

Ο Αντόνιο Γκράμσι επίσης δολοφονήθηκε από φασίστες, αν και ο θάνατός του ήταν πολύ πιο μακρόσυρτος από της Λούξεμπουργκ. Συγκεκριμένα, ο Γκράμσι, γενικός γραμματέας του ΚΚΙ, βρέθηκε στη φυλακή το 1926. Είχε προηγηθεί η στρατιωτική ήττα του ιταλικού εργατικού κινήματος των αρχών της δεκαετίας του '20 και η άνοδος στην εξουσία του ιταλικού φασισμού. Ο Γκράμσι έμεινε στη φυλακή για δέκα χρόνια και πέθανε στο νοσοκομείο το 1937 σε ηλικία 46 ετών. Κατά τη διάρκεια των χρόνων που έμεινε στη φυλακή, ο Γκράμσι έγραψε πολύ και για πολλά θέματα. Τα γραπτά του διασώθηκαν και κυκλοφόρησαν με την γενική ονομασία *Τετράδια της Φυλακής*. Το *Τετράδιο 22* είχε τίτλο *Αμερικανισμός και Φορντισμός* και στο εσωτερικό του ο Γκράμσι προσπαθούσε, μεταξύ άλλων, να εξηγήσει τον διπλασιασμό του μεροκάματου στην αυτοκινητοβιομηχανία Φορντ. Εκείνος ο διπλασιασμός του μεροκάματου (από 2,5 σε 5 δολάρια) είχε γίνει γνωστός σε όλο τον κόσμο· όπως είναι λογικό άλλωστε, από τη μια είχε δώσει ποταμό επιχειρημάτων σε όσους υποστήριζαν ότι ο καπιταλισμός είναι ο δρόμος της ανθρωπότητας προς την πρόοδο και από την άλλη είχε θέσει σοβαρά προβλήματα στους μαρξιστές. Γιατί αν η αξία της εργατικής δύναμης, όπως μας είχε πει ο Μαρξ, είναι σταθερή και δεν εξαρτάται παρά από «την αξία των μέσων αναπαραγωγής», πώς είναι δυνατόν να διπλασιάζεται εν μία νυκτί επειδή έτσι κάπνισε στον Φορντ; Ο Γκράμσι έλυνε το ζήτημα ως εξής:

Η βιομηχανία Φορντ απαιτεί από τους εργάτες της κάτι ξεχωριστό, μια ικανότητα που οι άλλες βιομηχανίες δεν ζητούν ακόμα, μια μορφή φθοράς της εργατικής δύναμης και μια ποσότητα φθαρμένων δυνάμεων στο ίδιο μέσο χρονικό διάστημα που είναι πιο επικίνδυνες και πιο εξαντλητικές από αλλού και που ο μισθός δεν αρκεί για να τις ανασυστήσει μέσα στις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες⁸.

Ο Γκράμσι, έχοντας μπροστά του τους φασίστες της χώρας του και τις προσπάθειές τους να ελέγξουν κρατικά ολόκληρη την κοινωνική ζωή, ανακάλυψε κάτι καινούριο για την εργατική δύναμη και την ανταλλακτική αξία της. Συγκεκριμένα ότι το τι είναι εργατική δύναμη και τι δεν είναι εξαρτάται από τις γενικές κοινωνικές συνθήκες και όχι μόνο από τις συνθήκες της παραγωγής. «Η ζωή στη βιομηχανία απαιτεί μια γενική μαθητεία, μια διαδικασία φυσικο – ψυχικής προσαρμογής σε καθορισμένους όρους εργασίας, διατροφής, κατοικίας, συνθηθειών κλπ που δεν είναι κάτι το έμφυτο, το «φυσικό», αλλά πρέπει να αποχτηθεί (...)», έγραφε. Και μαζί αναγνώριζε ότι η δημιουργία της εργατικής δύναμης είναι ένα έργο που εκτείνεται έξω από την παραγωγή, στους τόπους της αναπαραγωγής του εργάτη. Μαζί αναγνώριζε ότι μπορεί η εργατική δύναμη να είναι η δυνατότητα για εργασία, αλλά αυτή η δυνατότητα δεν είναι μόνο γνώση του «πώς δουλεύουν» οι μηχανές ή τα εργοστάσια. Η ύπαρξη ή η ανυπαρξία της «δυνατότητας για εργασία» προϋποθέτει και την ύπαρξη ενός συγκεκρι-

7 Μιλώντας λίγα χρόνια αργότερα, από μια πολύ διαφορετική πλευρά του πλανήτη και μια πολύ διαφορετική θέση, ένας άλλος μαρξιστής φρόντισε να επαληθεύσει τη Ρόζα, όχι θεωρητικά, αλλά στην πράξη: «Με την πρώτη ματιά φαίνεται να μη διαθέτουμε άφθονη εργατική δύναμη. Αλλά πώς μπορούμε να φθάσουμε σε αυτήν; Πώς μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε; Πώς πρέπει να την οργανώσουμε από την άποψη της παραγωγής; (...) Ο μοναδικός τρόπος για να αποχτήσουμε την απαραίτητη για τα οικονομικά μας προβλήματα εργατική δύναμη είναι η καθιέρωση της υποχρεωτικής εργασίας (...)». Αυτές ήταν οι προτροπές του Τρότσκι για την αναδιοργάνωση της παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση. Η βία παρέμενε το απαραίτητο συστατικό της δημιουργίας της εργατικής δύναμης, ανεξαρτήτως ιδεολογιών. [Η έκθεση του Τρότσκι προς το 3^ο Πανρωσικό Συνέδριο των Συνδικάτων παρατίθεται Λέον Τρότσκι, *Τρομοκρατία και Κομμουνισμός*, 1920].

8 Τα αποσπάσματα εδώ είναι από το Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, Α/ Συνέχεια, 1988.

μένου πολιτισμού, ηθικής και κοσμοθεωρίας. Και εδώ, στην παραγωγή του επιθυμητού πολιτισμού, μπορεί να εμπλακεί το κράτος:

Στην Αμερική, η ορθολογικοποίηση της εργασίας και η ποτοαπαγόρευση είναι αναμφίβολα συνδεδεμένες: οι έρευνες των βιομηχάνων για την ατομική ζωή των εργατών, οι υπηρεσίες επιθεώρησης που δημιουργήθηκαν από ορισμένες επιχειρήσεις για να ελέγχουν την «ηθική» των εργατών, είναι αναγκαίες της νέας μεθόδου εργασίας. (...) [Το αμερικανικό φαινόμενο] αποτελεί επίσης τη μεγαλύτερη συλλογική προσπάθεια που έγινε ως τώρα για να δημιουργηθεί, με πρωτόγνωρη ταχύτητα και με μια συνείδηση σκοπών άγνωστη στη μέχρι τώρα ιστορία, ένας νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου.

Ο Γκράμσι συνέχιζε επισημαίνοντας ότι ο «νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου», δηλαδή το νέο είδος εργατικής δύναμης που προσπαθούσε να δημιουργήσει το κράτος και η βιομηχανία των ΗΠΑ, έπρεπε να είναι εγκρατής και μετρημένος, από τις διατροφικές μέχρι τις σεξουαλικές του συνήθειες. Η πουριτανική ηθική, το σταθερό σπιτικό και η μονογαμία ήταν τόσο απαραίτητα στοιχεία της εργατικής δύναμης, όσο και η γνώση της λειτουργίας των μηχανών. Η προσπάθεια του κράτους και της βιομηχανίας να τα δημιουργήσουν, έφερνε τις επιταγές του καπιταλιστικού συστήματος κοινωνικής οργάνωσης σε τόπους για τους οποίους η οπτική του κεφαλαίου κανονικά δεν θα έπρεπε να επιδεικνύει ενδιαφέρον: στην κουζίνα, στην ταβέρνα και στην κρεβατοκάμαρα. Η επιγραφή «απαγορεύεται η είσοδος εις τους μη έχοντας εργασία» έπαυε να αποτελεί το όριο μεταξύ του κόσμου του κεφαλαίου και του κόσμου των ανθρώπων.

Για να συνοψίσουμε, Ο Γκράμσι και η Λούξεμπουργκ, προφανώς αντλώντας τις ιδέες τους από την ιστορική εμπειρία της εποχής τους, από το φορντικό σύστημα ο ένας, από την αποικιοκρατία η άλλη, προσέφεραν δύο σημαντικές καινοτομίες στην έννοια της εργατικής δύναμης. Η πρώτη καινοτομία ήταν η ιδέα ότι η παραγωγή της εργατικής δύναμης δεν ήταν μόνο τα παπούτσια και το ψωμί του Μαρξ, αλλά μια γενικότερη διαδικασία παραγωγής έξω από την καπιταλιστική παραγωγή. Ο κόσμος του εμπορεύματος συνδέθηκε με τον κόσμο έξω από το εμπόρευμα μέσω της ειδικής φύσης του εμπορεύματος «εργατική δύναμη». Η δεύτερη καινοτομία ήταν ότι η διαδικασία παραγωγής της εργατικής δύναμης είναι άμεσα και αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με τη βία. Αυτές οι δύο ιδέες έμειναν για καιρό ανεκμετάλλευτες, χάθηκαν πρόσκαιρα στη δίνη των γεγονότων του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, συνθλίφθηκαν κάτω από την κυριαρχία του σταλινισμού στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος. Αλλά δεν πέθαναν μαζί με εκείνους που τις υπέγραψαν. Θα γίνονταν αντικείμενο επεξεργασίας και πρακτικής εφαρμογής κάποιες δεκαετίες αργότερα, ξεκινώντας από τη δεκαετία του '60.

4. Εργατιστές και αυτόνομες φεμινίστριες στη δεκαετία του '60

i. Οι εργατιστές και η άρνηση της εργασίας

Οι Ιταλοί εργατιστές και αυτόνομοι διανοούμενοι ποτέ τους δεν έγιναν τόσο γνωστοί όσο ο Γκράμσι και η Λούξεμπουργκ. Ίσως να φταίει που η ζωή τους δεν τελείωσε τόσο δραματικά – ετούτοι οι διανοούμενοι δεν πέθαναν στα χέρια του εχθρού· απλά έχασαν και στην πλειοψηφία τους ξαναγύρισαν ήσυχα στους τόπους του ταξικού συμβιβασμού απ' όπου είχαν ξεκινήσει· στο κόμμα και στο πανεπιστήμιο. Εν τω μεταξύ όμως είχαν προλάβει να δώσουν ορισμένες εξαιρετικά σημαντικές συνεισφορές στη μαρξιστική θεωρία και να παραλλάξουν για μία ακόμη φορά την έννοια της εργατικής δύναμης με καινοτόμο τρόπο.

Ο πιο παλιός από αυτούς ήταν ο Μάριο Τρόντι. Ο Τρόντι έφυγε (ή καλύτερα «απομακρύνθηκε») από το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα στις αρχές της δεκαετίας του '60 κάνοντας κριτική στον θεσμικό του ρόλο. Η εποχή ήταν για άλλη μια φορά σημαντική. Τα ιταλικά εργοστάσια σιγόβραζαν από τα προμηνύματα των αγώνων του εργάτη μάζα που θα συγκλόνιζαν την ιταλική κοινωνία στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70. Ο Τρόντι, και μαζί του άλλοι διανοούμενοι των ιταλικών αριστερών κομμάτων, έβρισκαν πως τα κόμματά τους ήταν εντελώς αναντίστοιχα με τις απαιτήσεις των καιρών και ταυτόχρονα έβρισκαν πως τα προβλήματά τους ξεκινούσαν από τη θεωρία – δηλαδή την ερμηνεία των λεγομένων του Μαρξ. Μέσα στη δεκαετία του '60, πολλοί από αυτούς εγκατέλειψαν τα ιταλικά αριστερά κόμματα και δημιούργησαν ομάδες και οργανώσεις που στόχο είχαν να ξαναδιαβάσουν και να εφαρμόσουν τη μαρξιστική θεωρία με τρόπο που

να ταιριάζει στο επίπεδο της ταξικής πάλης της εποχής. Οι Ιταλοί εργατιστές δημιουργήθηκαν λοιπόν με το βλέμμα στους εργατικούς αγώνες της εποχής τους και του τόπου τους, με μια σημαντική έννοια φτιάχτηκαν από την εργατική τάξη.

Το βιβλίο *Operai e Capitale* [Εργάτες και Κεφάλαιο] εκδόθηκε το 1972 και περιέχει κείμενα του Τρόντι που πρωτογράφησαν για τα περιοδικά των εργατιστών που κυκλοφορούσαν την δεκαετία του '60. Εκεί βρίσκουμε αποσπάσματα όπως το παρακάτω:

Η εργασιακή θεωρία της αξίας σημαίνει ότι πρώτα έρχεται η εργατική δύναμη και μετά το κεφάλαιο. Σημαίνει ότι το κεφάλαιο καθορίζεται από την εργατική δύναμη, τίθεται σε κίνηση από την εργατική δύναμη. Η εργασία είναι η μονάδα μέτρησης της αξίας επειδή η εργατική τάξη είναι η προϋπόθεση του κεφαλαίου.⁹

Το προφανές εδώ είναι η αγωνία να δοθεί η πρωτοβουλία των κινήσεων στην εργατική τάξη. Αυτή η αγωνία έφτανε σε περιεργα σημεία. «Η εργασία ως αφηρημένη εργασία και συνεπώς ως εργατική δύναμη – αυτό το βρίσκουμε ήδη στον Χέγκελ. Η εργατική δύναμη –και όχι απλά η εργασία- ως εμπόρευμα, υπάρχει ήδη στον Ρικάρντο. Το εμπόρευμα εργατική δύναμη ως εργατική τάξη: αυτή είναι η ανακάλυψη του Μαρξ», διαβάζουμε αλλού.¹⁰ Όπως έχουμε δει ήδη βέβαια, είναι μάλλον δύσκολο να βρει κανείς τέτοιες προθέσεις στον ίδιο τον Μαρξ. Δεν είναι ο Μαρξ εδώ, αλλά ο Τρόντι και οι συν αυτό που προσπαθούσαν να ανακαλύψουν την υποκειμενικότητα της εργατικής τάξης, την έχθρα της για τον κόσμο του κεφαλαίου, τη δυνατότητά της να καταστρέψει αυτόν τον κόσμο. Και ήταν τέτοια η εποχή και η ιστορία του εργατικού κινήματος που έπρεπε να ανακαλύψουν αυτά που έψαχναν στα γραπτά του Μαρξ. Βέβαια και αυτό δεν ήταν εντελώς αδύνατο. Όπως είδαμε, ο Μαρξ ισορροπούσε τον επιστημονικό και τον ιστορικό του εαυτό με εξαιρετικές διατυπώσεις και περίτεχνα περάσματα από τη θεωρία στην ιστορία και κάποιες φορές από την ιστορία στην πρόζα. Οπότε το εγχείρημα των εργατιστών μπορούσε να έρθει εις πέρας, παίρνοντας από τον Μαρξ ό,τι τους άρεσε και ξεχνώντας ό,τι δεν τους άρεσε. Ο εργάτης του Μαρξ που έχει πουλήσει την εργατική του δύναμη και περνάει παρέα με το αφεντικό την επιγραφή «απαγορεύεται η είσοδος» παραμένει ανεξιχνίαστος, αλλά είναι μόνος του, δεν είναι μια τάξη. Δεν πειράζει· ας κρατήσουμε το ανεξιχνίαστο και ας προσθέσουμε την τάξη, άλλωστε η τάξη υπάρχει τώρα που μιλάμε, τη βλέπουμε να συγκλονίζει την ιταλική βιομηχανία.

Υπάρχει όμως και κάτι λιγότερο προφανές να σημειώσουμε σχετικά με με το απόσπασμα του Τρόντι για την εργασιακή θεωρία της αξίας. Πράγματι, εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε την γενική μέθοδο που επέλεξαν οι εργατιστές για να φέρουν εις πέρας το εγχείρημά τους. «Η εργασιακή θεωρία της αξίας σημαίνει ότι πρώτα έρχεται η εργατική δύναμη και μετά το κεφάλαιο». Ο Μαρξ μας είπε ότι η αξία είναι το μόνο πράγμα που καταλαβαίνει το κεφάλαιο. Μας είπε επίσης ότι αυτή η αξία είναι ο μέσος κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. Μας είπε ότι αυτός ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος είναι χρόνος ανάλωσης αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας. Ο Τρόντι μας πληροφορεί ότι αυτός ο νόμος δεν είναι επιστημονικός νόμος· έχει ένα βαθύτερο αλλά προφανές πολιτικό νόημα, συγκεκριμένα σημαίνει την πρωτοκαθεδρία της εργατικής δύναμης στη μάχη μεταξύ εργατών και κεφαλαίου. Οι «επιστημονικοί νόμοι» του Μαρξ τελικά δεν είναι επιστημονικοί νόμοι – είναι πολιτικές δυνάμεις που δρουν με κινητήρια δύναμη την ταξική πάλη.

Κι έτσι, η έννοια της εργατικής δύναμης άλλαξε ξανά. Μέχρι τους εργατιστές, η «εργατική δύναμη» ήταν η συγκεκριμένη οπτική του κεφαλαίου για τον κόσμο, που μικρή σχέση είχε με αυτόν τον κόσμο. Με τους εργατιστές μαθαίνουμε ότι η σχέση κεφάλαιο είναι αναγκασμένη να υιοθετεί την έννοια εργατική δύναμη και ότι εξαιτίας αυτής της ανάγκης της έχει ήδη παραχωρήσει την πολιτική πρωτοκαθεδρία στην εργατική τάξη. Από εκεί και πέρα, «η εργατική τάξη πρέπει μόνο να κοιτάξει τον εαυτό της για να κατανοήσει το κεφάλαιο. Έχει μόνο να πολεμήσει τον εαυτό της για να καταστρέψει το κεφάλαιο. Πρέπει να αναγνωρίσει τον εαυτό της ως πολιτική δύναμη και να αρνηθεί τον εαυτό της ως παραγωγική δύναμη».

9 Το απόσπασμα του Τρόντι από το *Operai e Capitale* παρατίθεται στο Steve Wright, *Έφοδος στον Ουρανό*, Κόκκινο Νήμα, 2012. Αγγλική έκδοση Steve Wright, *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, Pluto Press, 2002.

10 Mario Tronti, «Introduction to Marx, Labour power, Working Class», στο Mario Tronti, *Operai e Capitale*, Einaudi, 1966.

Να αρνηθεί τον εαυτό της ως παραγωγική δύναμη. Εδώ μπορούμε να διακρίνουμε την τελευταία μεταβολή της έννοιας «εργατική δύναμη» να εμφανίζεται με την συντομότερη δυνατή διατύπωση: η εργατική δύναμη είναι δυνατότητα για εργασία, τα αφεντικά αυτό αγοράζουν, οι εργάτες αυτό πουλάνε. Ταυτόχρονα, και εδώ που τα λέμε, αναγκαστικά, αγοράζουν και πουλάνε τη δυνατότητα για άρνηση της εργασίας. Η άρνηση της εργασίας είναι μια δυνατότητα αξεδιάλυτη από την έννοια εργατική δύναμη. Δηλαδή η βασική οπτική του κεφαλαίου για τα ανθρώπινα ενέχει την δυνατότητα καταστροφής του. Το κεφάλαιο ζει ένα πραγματικό δράμα.

ii. Οι αυτόνομες φεμινίστριες και η κρυφή εργασία της αναπαραγωγής

Η βασική έλλειψη του ορισμού της αξίας της εργατικής δύναμης από τον Μαρξ είναι προφανής. Όπως είδαμε, για τον Μαρξ η αξία της εργατικής δύναμης είναι ρούχα και ψωμί και πάει λέγοντας ανά ημέρα. Κι όμως όλοι ξέρουμε ότι αν βάλεις το βράδυ σε ένα δωμάτιο ρούχα, τρόφιμα, ένα κρεβάτι κι έναν εργάτη, αυτό που προκύπτει το πρωί δεν είναι ένας εργάτης έτοιμος να δουλέψει. Τα ρούχα θέλουν πλύσιμο, το φαΐ μαγείρεμα, το κρεβάτι στρώσιμο και ο εργάτης κούρεμα. Με άλλα λόγια η παραγωγή του εργάτη έτοιμου για δουλειά δεν γίνεται μόνο με εμπορεύματα – χρειάζεται με τη σειρά της εργασία. Μάλιστα αυτή η εργασία δεν είναι ούτε λίγη ούτε αμελητέα κοινωνικά. Είναι η εργασία που έχει ανατεθεί ιστορικά στις γυναίκες.

Αναμφίβολα ο Μαρξ είχε πρώτα και κύρια στο μυαλό του την ανθρώπινη εργασία και την εκμετάλλευσή της. «Η απέραντη συλλογή των εμπορευμάτων» της αρχής του βιβλίου του αποδεικνύεται ότι δεν είναι παρά προϊόν της ανθρώπινης εργασίας και μάλιστα γι' αυτό ακριβώς είναι «πλούτος». Κι όμως, στην περίπτωση της παραγωγής της εργατικής δύναμης, ο Μαρξ επέλεξε να αγνοήσει την κραυγαλέα παρουσία της εργασίας. Οι λόγοι γι' αυτή του την αμέλεια είναι προς συζήτηση: οι φεμινίστριες της δεκαετίας του '70 του καταλόγισαν ότι ήταν ο ίδιος άνδρας και μάλιστα εξαιρετικά βολεμένος στον ανδρικό κόσμο. Άλλοι είπαν ότι φοβήθηκε τις θεωρητικές περιπλοκές που προέκυπταν στο επιστημονικό του σχήμα από την ύπαρξη ενός είδους εργασίας που δεν διεξάγεται με καπιταλιστικούς όρους αλλά είναι ζωτική για τον καπιταλισμό. Άλλοι τέλος επεσήμαναν ότι η εργατική τάξη της εποχής του Μαρξ δεν είχε την πολυτέλεια να διεξάγει εργασίες αναπαραγωγής – απλά υπήρχε, είχε προσδόκιμο ζωής τα 20 χρόνια και ενδιάμεσα ζούσε και πέθαινε με ψωμί και νερό μέρα με τη μέρα.

Όποιες και αν ήταν οι αιτίες πάντως, το γεγονός παραμένει: ο Μαρξ είχε αγνοήσει εντελώς την εργασία που αναλώνεται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Και μάλιστα αυτή η παράλειψη είχε βρει τον τρόπο να περάσει απαρατήρητη από γενιές και γενιές μαρξιστών με την εξαίρεση του Αντόνιο Γκράμσι. Όπως είδαμε, ο Γκράμσι είχε εντοπίσει συνδέσεις μεταξύ της παραγωγής και του νοικοκυριού, ακόμη και μεταξύ της παραγωγής και της σεξουαλικότητας. Αλλά η εποχή του Γκράμσι δεν παρείχε ιδιαίτερα εύφορο έδαφος ώστε οι ιδέες του να διαδοθούν, να αναπτυχθούν και να βρουν πολιτική εφαρμογή. Η φυλακή δεν είναι το πιο κατάλληλο μέρος για να διαδοθούν νέες ιδέες και ο σταλινισμός του μεσοπολέμου δεν ήταν το καλύτερο περιβάλλον για θεωρητικές καινοτομίες.

Η δεκαετία του '70 από την άλλη ήταν εντελώς διαφορετική περίπτωση. Τότε, για λόγους που δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, οι γυναίκες ξεσηκώθηκαν μαζικά ενάντια στον αντρικό κόσμο. Όπως είδαμε παραπάνω άλλωστε, ειδικά στην Ιταλία, αυτός ο ξεσηκωμός είχε ορισμένα θεωρητικά εφόδια παραπάνω απ' ό,τι στις άλλες περιοχές του πλανήτη. Το ιταλικό γυναικείο κίνημα είχε στη διάθεσή του την παράδοση των καινοτομιών του Γκράμσι γύρω από την έννοια της εργατικής δύναμης· μαζί είχε τις καινοτομίες των εργατιστών της προηγούμενης δεκαετίας. Το περιβάλλον του μαζικού γυναικείου κινήματος, οι ιταλικές ιδέες του νέου μαρξισμού και η παράδοση συνδυάστηκαν με εξαιρετικά γόνιμο τρόπο. Το αποτέλεσμα εκείνης της εξαιρετικής συγκυρίας ήταν οι ιδέες των ιταλίδων αυτόνομων φεμινιστριών. Όπως διαβάζουμε στην εισαγωγή του πιο γνωστού σχετικού βιβλίου,

Η εργατική δύναμη είναι ένα παράξενο εμπόρευμα γιατί δεν είναι πράγμα. Η ικανότητα για εργασία ενυπάρχει μόνο στον άνθρωπο ο οποίος καταναλώνει τη ζωή του στην διαδικασία παραγωγής. Αυτός ο άνθρωπος πρέπει να μείνει 9 μήνες στη μήτρα, πρέπει να τραφεί, να ντυθεί και να εκπαιδευθεί.

Κατά συνέπεια, η κοινότητα δεν είναι ένας χώρος ελευθερίας και αναψυχής, βοηθητικός του εργοστασίου (...) η κοινότητα είναι το άλλο μισό της καπιταλιστικής οργάνωσης, η άλλη περιοχή της κρυμμένης εκμετάλλευσης, η άλλη, κρυμμένη πηγή της υπερεργασίας.

Αυτή η περιοχή (που η Mariarosa ονομάζει κοινωνικό εργοστάσιο), οργανώνεται όλο και περισσότερο όπως το εργοστάσιο (...)¹¹

Εδώ πια οι ιδέες που σε εμβρυακή μορφή βρίσκονται ήδη στα τετράδια του Γκράμισι αναπτύσσονται και γίνονται οδηγός για ένα μαζικό και πρωτοφανές στην ανθρώπινη ιστορία κίνημα – το κίνημα των γυναικών. Το κεφάλαιο είναι αναγκασμένο να βλέπει τους ανθρώπους ως εργατική δύναμη. Αλλά οι άνθρωποι προέρχονται από έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από τον κόσμο των εμπορευμάτων. Το κεφάλαιο προσπαθεί να επιβάλλει την οπτική του, συνεπώς αναγκάζεται να στραφεί σε αυτόν τον κόσμο, στους ανθρώπους και τις ανθρώπινες κοινότητες, να επιβλέψει και να προσπαθήσει να καθορίσει την παραγωγή έξω από την παραγωγή. Το «κοινωνικό εργοστάσιο» που δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο, αυτός ο τόπος καπιταλιστικής παραγωγής έξω από την καπιταλιστική παραγωγή, είναι ένα νέο πεδίο, άγνωστο για το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο είναι αναγκασμένο να προσπαθήσει να διεισδύσει σε αυτό το πεδίο· κι εκεί ανακαλύπτει την κουζίνα, την κρεβατοκάμαρα, τη σχολική αίθουσα. Μαζί, όχι δίχως τρόμο, ανακαλύπτει νέες αρνήσεις εναντίον του, νέα πρόσωπα που προστίθενται στα χίλια πρόσωπα της εργατικής τάξης. Νοικοκυρές, μαθητές, φοιτητές· κομμάτια της εργατικής τάξης που δουλεύουν στο κοινωνικό εργοστάσιο, εκεί είναι που εκφράζουν τις αρνήσεις τους, έτσι είναι που προστίθενται στους εχθρούς του κεφαλαίου επιζητώντας την καταστροφή του.

5. Ο χαμένος κρίκος: η βία

Κι έτσι, τα κινήματα της δεκαετίας του '60 γέννησαν νέες ιδέες για την έννοια εργατική δύναμη. Στον παλιό ορισμό του Μαρξ (η εργατική δύναμη ως δυνατότητα για εργασία και πραγματική πηγή του καπιταλιστικού πλούτου) προστέθηκε η εργατική δύναμη ως δυνατότητα άρνησης της εργασίας και η εργατική δύναμη ως σύνδεσμος των τόπων της παραγωγής με τους τόπους εκτός της παραγωγής (το κοινωνικό εργοστάσιο).

Εν τω μεταξύ όμως, όπως καταλαβαίνουμε από όσα προηγήθηκαν, υπήρχε μια παλιά καινοτομία που δεν βρήκε συνέχεια την δεκαετία του '70, ή τουλάχιστον δεν βρήκε συνέχεια που να την γνωρίζουμε εμείς και να είναι άξια λόγου. Η παλιά καινοτομία της Ρόζας Λούξεμπουργκ, η άρρηκτη σύνδεση της δημιουργίας της εργατικής δύναμης με την καπιταλιστική βία έμεινε απαρατήρητη και νεκρή. Κατά τη γνώμη μας αυτή η παράλειψη είναι αντίστοιχου μεγέθους με την παράλειψη της γυναικείας εργασίας εκ μέρους του Μαρξ. Πόσο μάλλον που, αντίθετα με τη γυναικεία αναπαραγωγική εργασία, η σχέση μεταξύ βίας, καπιταλισμού και θανάτου δεν είχε περάσει καθόλου παρατήρητη από τον ίδιο τον Μαρξ. Δεν είναι μόνο το απόσπασμα με τους λιμούς που αναφέραμε ήδη. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του Μαρξ με τίτλο «η Λεγόμενη Πρωταρχική Συσσώρευση» είναι η ιστορία της γέννησης του καπιταλιστικού συστήματος. Εκεί ο Μαρξ ο ιστορικός θριαμβεύει. Εκεί δεν βρίσκουμε «ιδιοκτήτες χρήματος» και «ιδιοκτήτες εργατικής δύναμης». Από τη μια κρατικοί φονιάδες μεταμφιεσμένοι σε δικαστές και δήμιους εξαπολύονται πάνω στους χωρικούς που έχουν εκδιωχθεί από τη γη τους. Από την άλλη «εγκληματίες», «αλήτες» και «πλάνητες» βρίσκουν το τέλος τους στη φυλακή, στη γαλέρα και στην κρεμάλα· τέτοια ήταν τα ονόματα που δίνονταν στην εργατική τάξη τον καιρό της πρωταρχικής της άρνησης, τότε που αρνούσαν να μετατραπεί σε εργατική τάξη. «Το κεφάλαιο έρχεται στον κόσμο στάζοντας αίμα από την κορυφή μέχρι τα νύχια» είναι το τελικό συμπέρασμα του Μαρξ.

Οι θεωρητικοί των κινήματων της δεκαετίας του '60 και του '70 είχαν στη διάθεσή τους πολύ περισσότερα ιστορικά παραδείγματα της καπιταλιστικής βίας απ' ό,τι ο Μαρξ ή ακόμη και η Λούξεμπουργκ. Από την καινοτομία της Λούξεμπουργκ μέχρι την εποχή τους είχαν μεσολαβήσει δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, ο φασισμός, τα στρατόπεδα εξόντωσης των Εβραίων, η αιματηρή απελευθέρωση των καπιταλιστικών αποικιών, καθώς και πληθώρα λιμών ακόμη χειρότερων από τους λιμούς που είχαν απασχολήσει τον Μαρξ, για να αναφέρουμε μόνο τα πιο κραυγαλέα από τα σχετικά παραδείγματα. Κι όμως, τα κινήματα του '60 και του '70, όσο πα-

11 Selma James & Mariarosa Dalla Costa, *Η Δύναμη των Γυναικών και η Κοινωνική Ανατροπή*, No Woman's Land, 2008.

ραγωγικά αποδείχθηκαν σε άλλες θεωρητικές περιοχές, τόσο φτωχά αποδείχθηκαν στον τομέα των θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, τον πόλεμο, τον θάνατο και την κρατική βία.¹² Όπως μας λέει ο Wright, «οι εμπειρίες του φασισμού και του σταλινισμού» δεν τύγχαναν της ιδιαίτερης προσοχής των ιταλών εργατιστών και αυτόνομων και γενικότερα όμως, «το πρόβλημα της αποσύνθεσης, της καταστροφής της τάξης ως πολιτικού υποκειμένου» δεν βρισκόταν στην κορυφή των ενδιαφερόντων τους.¹³

Μπορούμε να κάνουμε κάποιες υποθέσεις για αυτήν την κραυγαλέα έλλειψη. Πιο συγκεκριμένα, απ' όλους τους τόπους που συγκλονίστηκαν από τα κινήματα της δεκαετίας του '60 και του '70, ο πιο πλούσιος θεωρητικά αποδείχθηκε η Ιταλία. Αλλά το ιταλικό κράτος στις δεκαετίες του '60 και του '70 συμμετείχε στους διεθνείς διακρατικούς ανταγωνισμούς ως μέλος του ΝΑΤΟ, οι φιλοδοξίες του είχαν παγώσει μέσα στο γενικότερο πάγωμα της ψυχροπολεμικής ισορροπίας. Το κράτος του οποίου οι φιλοδοξίες δεν είχαν παγώσει από την άλλη, δηλαδή το αμερικανικό κράτος, απέκτησε παρά τη θέλησή του ένα τεράστιο και ισχυρό αντιπολεμικό κίνημα. Αυτό το κίνημα συνεισέφερε τα μέγιστα στην ήττα των ΗΠΑ στο Βιετνάμ, του έλειπε όμως η θεωρητική παράδοση των Ιταλών. Κι έτσι το ιταλικό κίνημα είχε την θεωρητική παράδοση αλλά στη σύντομη διάρκεια της ύπαρξής του δεν είχε την άμεση εμπειρία του ιμπεριαλισμού,¹⁴ ενώ για το αμερικανικό κίνημα ίσχυε το ακριβώς αντίθετο.

Ένας επιπλέον παράγοντας που δεν πρέπει να παραβλέπεται είναι η ισχύς της ιδεολογίας. Τόσο οι Ιταλοί θεωρητικοί, όσο και οι αντίστοιχοί τους στις ΗΠΑ ήταν παιδιά των αντίστοιχων εθνικών κομμουνιστικών κομμάτων. Αυτά τα κόμματα είχαν συμμετάσχει στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τη μεριά της Σοβιετικής Ένωσης και τον είχαν τελειώσει με τεράστιους «ιστορικούς» συμβιβασμούς. Η ιστορία του φασισμού γενικώς και των εθνικών φασισμών ειδικότερα είχε γραφτεί από τους ιστορικούς αυτών των κομμάτων. Και σε κάθε ειδική περίπτωση είχε καταλήξει σε συγκάλυψη ίδιας κλίμακας και παρόμοιων στόχων με εκείνους που βρίσκουμε να χαρακτηρίζουν την ελληνική περίπτωση.¹⁵ Οι νέοι μαρξιστές θεωρητικοί – τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη – είχαν κληρονομήσει αυτή τη βαριά παράδοση και ο ψυχρός πόλεμος τους έδινε ελάχιστους άμεσους πολιτικούς λόγους για να επιδοθούν στο δύσκολο έργο που απαιτούνταν για να την αμφισβητήσουν.

Βέβαια, κάθε κανόνας έχει τις εξαιρέσεις του. Είναι γεγονός ότι κάποιοι από τους τελευταίους εναπομείναντες θεωρητικούς των κινημάτων του '60 και του '70 πρόλαβαν να πουν κάποια ενδιαφέροντα πράγματα για την σχέση βίας, ιμπεριαλισμού και καπιταλισμού. Ένας από αυτούς είναι ο George Caffentzis. Ο Caffentzis συμμετείχε στο αμερικανικό αντιπολεμικό κίνημα την δεκαετία του '70 και έγραψε στις δεκαετίες του '80 και του '90. Το θέμα του πολέμου τον έχει απασχολήσει αρκετές φορές και στα γραπτά του βρίσκουμε θεαματικές ιδέες όπως ετούτη εδώ:

Είναι γνωστό ότι η καπιταλιστική παραγωγή παράγει αξίες χρήσης μόνο παρεμπιπτόντως (αν και κατ' ανάγκη), ενώ ο πραγματικός της στόχος είναι η παραγωγή της αξίας. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, ο πραγματικός στόχος της καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι η παραγωγή της εργατικής δύναμης: τα ανθρώπινα ζώα που ενσαρκώνουν την εργατική δύναμη δεν δημιουργούνται παρά επίσης πα-

12 Μπορούμε βέβαια μεταπολεμικά να βρούμε διάσπαρτες «αιρετικές» μαρξιστικές γνώμες για τη σχέση μεταξύ καπιταλισμού, κράτους και βίας, για παράδειγμα σε γραπτά του Αμαντέο Μπροντίνγκα [π.χ. «Αουσβιτς, το Μέγα Άλλοθι», *Programme Communiste*, no. 11, 1960, ελληνική μετάφραση <https://engymo.wordpress.com>: ευχαριστούμε τον Νίκο που μας επεσήμανε το κείμενο]. Γεγονός πάντως είναι ότι κατευθύνσεις σαν του Μπροντίνγκα παρέμειναν στείρες και δίχως πολιτικό βάρος. Ο G. Caffentzis, που κάποια στιγμή προσπαθεί να αφηγηθεί μια ιστορία των μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό από τον Μαρξ μέχρι την δεκαετία του '80, δεν βρίσκει να αναφέρει καλύτερους συνεχιστές της Λούξεμπουργκ... από τους κρατικοδίαιτους αμερικάνους σοσιαλδημοκράτες Μπάραν και Σουήζο. Τα λεγόμενα αυτών των τελευταίων είναι η καλύτερη απόδειξη της φτώχειας των μαρξιστικών θεωριών περί κρατικής βίας.

13 Wright, όπως πριν.

14 Για παράδειγμα, ο πρωταγωνιστής του βιβλίου «η συμμορία Μπελίνι» συμμετέχει σε αντιφασιστικές ομάδες, κατεβαίνει σε διαδηλώσεις και δέρνει μπάτσους, αλλά όταν έρθει η ώρα του, πάει να υπηρετήσει στον ιταλικό στρατό δίχως καν να θεωρεί ότι πρέπει να δικαιολογήσει την επιλογή του στο υπόλοιπο κίνημα. Δες Marco Philopat, *Η Συμμορία Μπελίνι*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, 2007, Α' έκδοση, Shake Edizioni, 2002.

15 Για την ελληνική περίπτωση μπορεί να δει κανείς την εισαγωγή του βιβλίου Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, Α: *Ο Ελληνικός φασισμός στον Μεσοπόλεμο*, Antifascista, 2013. Για τη διεθνή μεταπολεμική εκστρατεία συγκάλυψης των γεγονότων της δεκαετίας του '40 μπορεί κανείς να διαβάσει το Χαγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της Μνήμης*, Νεφέλη, 2008. Το συγκεκριμένο πρέπει βέβαια να διαβάζεται λαμβάνοντας υπ' όψη ότι ο Φλάισερ είναι από τους πρωτεργάτες της ελληνικής εκδοχής της συγκάλυψης.

ρεμπιπτόντως. Από τη σκοπιά του κεφαλαίου, αυτά τα ζώα είναι ανθρώπινα, μόνο εφόσον ενσαρκώνουν εργατική δύναμη (...) Η γέννηση ενός ζώου δεν είναι κατά καμία έννοια και γέννηση εργατικής δύναμης, όπως και ο θάνατος ενός ζώου δεν είναι κατά καμία έννοια και θάνατος εργατικής δύναμης. Η ταξική πάλη δεν είναι πάλη γύρω από τη γέννηση και τον θάνατο, αλλά πάλη γύρω από το τι γεννιέται και το τι πεθαίνει.¹⁶

Η εργατική δύναμη είναι η οπτική του κεφαλαίου για τον κόσμο. Ο κόσμος των ζωντανών δεν είναι παρά η αδιάφορη και πολλές φορές απευκαταία συνοδεία της. Η δίψα του κεφαλαίου για εργατική δύναμη δεν είναι ανάγκη να σημαίνει αγάπη για τον κόσμο των ζωντανών. Πολλές φορές μάλιστα σημαίνει το ακριβώς αντίθετο· όπως μας λέει η Sylvia Federici, υπάρχουν ιστορικές περιόδους όπου πρέπει «τα ζωντανά σώματα να πεθαίνουν για να ζήσει η εργατική δύναμη».¹⁷ Δηλαδή η παραγωγή της εργατικής δύναμης μπορεί να έχει μια ανάστροφη όψη, μια όψη υπολογισμένου θανάτου, σχεδιασμένης καταστροφής. Η καπιταλιστική ιστορία είναι γεμάτη από τέτοιες στιγμές.

Σε κάθε μεγάλη μεταβολή της καπιταλιστικής ανάπτυξης υπάρχει μια στιγμή που μπορεί να περιγραφεί σαν η αιώνια επιστροφή της πρωταρχικής συσσώρευσης. Οι παλιές συνήθειες πρέπει να καταστραφούν, το προλεταριάτο να «απελευθερωθεί» από το παρελθόν του και ο μόνος τρόπος είναι με τη φωτιά και με το αίμα, με τον πόλεμο και με τη βία του. Οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι που δημιούργησαν το ευρωπαϊκό εργοστασιακό προλεταριάτο, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι που οδήγησαν στην «εκρηκτική ανάπτυξη» των μεταπολεμικών χρόνων, είναι δυο ξεκάθαρα παραδείγματα όπου η πρωταρχική συσσώρευση αντηχεί από το παρελθόν σαν μεγάλη καμπάνα.¹⁸

Στα χρόνια που ακολούθησαν το 1980 και την παγκόσμια ήττα των ταξικών κινημάτων, ο Caffentzis, και ειδικά η Federici, ξαναγύρισαν με πολλούς τρόπους στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του Μαρξ όπου περιγράφεται η «πρωταρχική συσσώρευση» και η γέννηση του καπιταλισμού. Εκεί βρήκαν ότι ο Γκράμσι είχε δίκιο, ότι δηλαδή η έννοια «εργατική δύναμη» όντως εμπεριέχει πολύ περισσότερα από τη «γνώση της δουλειάς» και ότι η δημιουργία της «εργατικής δύναμης» όντως εμπεριέχει την δημιουργία «ενός νέου ανθρώπου». Η αλλαγή είναι κάθε φορά τεράστια και περιλαμβάνει από αλλαγή των ιδεών για το σώμα και την ύπαρξη έως αλλαγή των καθημερινών συμπεριφορών, «πώς τρώμε, πώς αστεειυόμαστε, πώς γελάμε και πώς παίζουμε».¹⁹ Αλλά βρήκαν και κάτι επιπλέον από όσα έλεγε ο Γκράμσι· ότι η δημιουργία αυτού του «νέου ανθρώπου», *ειδωμένη ως ιστορική διαδικασία* (όπως θα έλεγε η Λούξεμπουργκ) είναι απαρτέγκλιτα δεμένη με τη βία, από την μικρή κλίμακα του μεσαιωνικού χωριού που δικάζει και σκοτώνει την μάγισσά του, στην μεσαία κλίμακα του κρατικού ποινικού συστήματος με τους δεκάδες χιλιάδες έγκλειστους και νεκρούς, ως την μεγάλη κλίμακα του διακρατικού πολέμου με τα εκατομμύρια νεκρούς. Η «εργατική δύναμη» δεν είναι κάτι ζωντανό – είναι η οπτική του κεφαλαίου για το τι πρέπει να ζει και τι όχι· γεννιέται και επιβάλλεται με την παραγωγή εκείνων που πρέπει να ζουν και με τον βίαιο θάνατο εκείνων που δεν πρέπει να ζουν.

Κι έτσι, αν θέλουμε να συνοψίσουμε την ιστορία της έννοιας «εργατική δύναμη» θα λέγαμε ότι στα χρόνια που ακολούθησαν την δημοσίευση του βιβλίου του Μαρξ η έννοια εμπλουτίστηκε με την ανακάλυψη τριών κρυφών σημείων. Το πρώτο σημείο ήταν η εργατική δύναμη ως δυνατότητα άρνησης όπως επεσήμαναν οι Ιταλοί εργατιστές. Το δεύτερο σημείο ήταν η παραγωγή έξω από την παραγωγή που εντόπισε ο Γκράμσι και η κρυμμένη ζωντανή εργασία της αναπαραγωγής που εντόπισαν οι αυτόνομες φεμινίστριες. Το τρίτο σημείο ήταν η κρυμμένη καταστροφική εργασία της αναπαραγωγής: το κράτος, η βία του και η συμμετοχή του στην παραγωγή της εργατικής δύναμης όπως εντοπίστηκε αρχικά από τη Λούξεμπουργκ κι έπειτα από τον Caffentzis και την Federici.

16 Αυτά στο «Μεταθανάτιες Σημειώσεις περί Πυρηνικού Πολέμου». Περιλαμβάνεται στο Caffentzis, όπως πριν.

17 Sylvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*, Εκδόσεις των Ξένων, 2011 (Α' Έκδοση: Autonomedia 2004).

18 Caffentzis, «Μεταθανάτιες Σημειώσεις...», όπως πριν

19 Federici, *Ο Κάλιμπαν...*, όπως πριν

6. Εργατική δύναμη και βία σήμερα

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, το φτιάξιμο των πρώτων *antifa* πυρήνων το 2004 είχε μια κωμικοτραγική πλευρά. Από τη μια οι άνθρωποι που έστηναν τους πυρήνες έβρισκαν πολλές από τις θεωρητικές τους αναφορές στα κινήματα της δεκαετίας του '60 και του '70. Από την άλλη, όπως είδαμε παραπάνω, αυτά τα κινήματα είχαν αμελήσει να μιλήσουν για τον φασισμό, την αποσύνθεση της εργατικής τάξης και την καπιταλιστική βία. Ο Caffentzis και η Federici μπορούσαν να βοηθήσουν, αλλά και αυτοί ήταν σταγόνες στον ωκεανό. Είναι αλήθεια, και είδαμε παραπάνω, ότι αυτοί οι δύο χρησιμοποίησαν κάποιες από τις ιδέες των αυτόνομων κινήματων των '70's για να μιλήσουν για τη σχέση μεταξύ του καπιταλισμού, της βίας και του θανάτου. Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι οι ιδέες τους διέφεραν με σημαντικούς τρόπους από τις ιδέες των κινήματων της δεκαετίας του '70. Η πιο σημαντική από τις διαφορές τους ήταν ακριβώς η απουσία κινήματος. Οι ιδέες των εργασιτών ή των αυτόνομων φεμινιστριών δοκιμάζονταν και εξελίσσονταν στην πράξη για χρόνια, είχαν μετατραπεί στον κοινό τόπο τεράστιων κινήματων, καθόριζαν την καθημερινή τους πολιτική. Οι ιδέες του Caffentzis και της Federici δεν είχαν τέτοια τύχη. Την εποχή που έγραφαν, το κίνημα είχε ηττηθεί πλήρως και ο τόνος δινόταν από την επέλαση των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού. Και μπορεί αυτό το περιβάλλον γενικής ήττας να παρείχε το έναυσμα για αναζητήσεις γύρω από τη σχέση βίας και καπιταλισμού, από την άλλη όμως, αυτές οι ιδέες τους μοιραία εκφράστηκαν στον στενότερο ενδιάμεσο χώρο μεταξύ πανεπιστημίου και κινήματος που είχε απομείνει ως καταφύγιο των ηττημένων αυτόνομων διανοούμενων στις δεκαετίες του '80 και του '90. Απ' όσο ξέρουμε οι ιδέες των Caffentzis και Federici περί κράτους, βίας και εργατικής δύναμης δεν αποτέλεσαν θέμα συζήτησης από κανέναν άλλο, δεν παραλλάχθηκαν και δεν εμπλουτίστηκαν. Έμειναν σκόρπιες ενδιαφέρουσες παράγραφοι χωρίς πολιτική εφαρμογή.

Ας ξαναέρθουμε όμως σε αυτούς και αυτές που έστησαν τους πρώτους *antifa* πυρήνες και την κωμικοτραγική τους πλευρά. Οι θεωρητικές μας αναφορές μιλούσαν για την εργατική τάξη και την πρωτοκαθεδρία της στον πόλεμο με τα αφεντικά. Ήταν πειστικές αυτές οι αναφορές και ήδη μας είχαν βοηθήσει να μιλήσουμε για σημαντικά επεισόδια της ιστορίας του εικοστού αιώνα χωρίς να λέμε τις βλακειές που είχαμε συνηθίσει να ακούμε από την αριστερά και τους συνοδοιπόρους της.²⁰

Αλλά η εμπειρία μας διέφερε σημαντικά από την κατάσταση που περιέγραφαν οι θεωρητικές μας αναφορές. Πουθενά στην άμεση εμπειρία μας δεν βλέπαμε «την εργατική τάξη όπως είναι, περήφανη και επικίνδυνη» κατά πως την περιέγραφε ο Τρόντι. Αυτό που βλέπαμε ήταν η μάζα των μεταναστών εργατών να συνθλίβεται κάτω από το βάρος της τεχνητής της παρανομίας. Αυτό που βλέπαμε ήταν οι ντόπιοι παραδομένοι στις χαρές του εμπορεύματος και έτοιμοι να χρησιμοποιήσουν τον ρατσισμό για να παραμείνουν εργάτες πρώτης κατηγορίας. Αυτό που βλέπαμε, τέλος, ήταν το ελληνικό κράτος και η συμμετοχή του σε διακρατικούς ανταγωνισμούς στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Οι *antifa* πυρήνες δεν φτιάχτηκαν για να γιορτάσουν άλλη μια επίθεση της εργατικής τάξης ενάντια στον κόσμο των αφεντικών· φτιάχτηκαν έπειτα από ένα πανελλήνιο πογκρόμ ενάντια στους Αλβανούς μετανάστες εργάτες. Οι *antifa* πυρήνες δεν έβλεπαν το μέλλον να φωτίζεται από την προλεταριακή επανάσταση· έβλεπαν, βλέπαμε, το πογκρόμ του 2004 και τις ελληνικές ιμπεριαλιστικές περιπέτειες των '90's σαν προμήνυμα πολύ χειρότερων εξελίξεων.

Δεν το ξέραμε τότε, αλλά οι καιροί μας ήταν καιροί του είδους που δεν απασχόλησε τους εργατιστές και τους αυτόνομους, καιροί της αποσύνθεσης και της ήττας της εργατικής τάξης. Εκείνο που χρειαζόμασταν ήταν μια νέα όψη της έννοιας «εργατική δύναμη», την χρειαζόμασταν τόσο απεγνωσμένα όσο οι εργατιστές χρειάζονταν την αρνητικότητα και οι αυτόνομες φεμινίστριες την αναπαραγωγική εργασία. Αλλά εμείς δεν ήμασταν διανοούμενοι που είχαν φύγει από το ΚΚΕ διαφωνώντας –από τη μια το ΚΚΕ ποτέ του δεν είχε διανοούμενους, από την άλλη εμείς δεν είχαμε καμία σχέση με το συγκεκριμένο είδος ανθρώπου. Ούτε άλλωστε ήμασταν κομμάτι ενός ζωντανού μαζικού ταξικού κινήματος. Ρετάλια του μετεμφυλιακού συμβιβασμού, τυφλή

20 Μπορεί να δει κανείς κάποιες από τις σχετικές προσπάθειες, με τα θετικά και τα αρνητικά τους, στους τόμους με τις εισηγήσεις των ανοιχτών συνελεύσεων των Μητροπολιτικών Συμβουλίων και της Federaction από το 2001 έως το 2005.

αντιγραφή της διεθνούς σοφίας των «κινήματων της αντιπαγκοσμιοποίησης», «ελληνικός λαός» που δεν είναι ρατσιστής, εργατική τάξη που είναι «ξεπερασμένη έννοια», «έθνος κράτος που εξαφανίζεται», «πληροφορία που παράγει αξία» και αριστερός ανθρωπισμός· τέτοια καλούδια είχε μέσα το πακέτο της κινηματικής θεωρίας των αρχών του εικοστού αιώνα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν κάναμε την ανάγκη φιλοτιμία και προσπαθήσαμε να καλύψουμε αυτή την έλλειψη όπως και όσο μπορούσαμε. Η λέξη «φασισμός» αποδείχθηκε καλός οδηγός. Όταν την επιλέγαμε για όνομα των *antifa* πυρήνων είχαμε στο μυαλό μας τους νεοναζί και μαζί μια σκληρά εμπειρική εικόνα του διάχυτου ελληνικού ρατσισμού. Οι αφητηρίες φαίνονταν φτωχές, ήταν όμως όσο πλούσιες επέτρεπε η εποχή. Δίχως να το καταλαβαίνουμε πλήρως, η εμπειρική διαπίστωση του «διάχυτου ελληνικού ρατσισμού» μάς οδηγούσε στην ενασχόληση με τις προσπάθειες οργάνωσης αυτού του ρατσισμού από το ελληνικό κράτος, από εκεί στην στρατιωτική διαχείριση των μεταναστών εργατών και τελικά στην μεταμόρφωση του ελληνικού κράτους σε κράτος μαφία. Ταυτόχρονα, η ίδια η λέξη «φασισμός» μας οδηγούσε προς τα σημεία της ιστορίας του εικοστού αιώνα που είχαν μείνει έξω από τις καινοτομίες και τα ενδιαφέροντα των κινήματων του '60 και του '70. Χωρίς καλά καλά να το καταλαβαίνουμε οδηγηθήκαμε στην ιστορία του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του '40. Και εκεί αρχίσαμε να ανακαλύπτουμε γεγονότα και σχήματα που δεν υπήρχαν σε καμία ιστορία απ' όσες έχουν ως τα τώρα γραφτεί. Για να μην πολυλογούμε, από το 2006 και μετά, επιδοθήκαμε σε ένα μήνα με τον μήνα μάλωμα των θεωρητικών μας ελλείψεων που τελικά, εκτός από τους υπόλοιπους καρπούς του, γύρω στο 2010 κατέληξε σε μια μικρή μπροσούρα με τίτλο «ο Φασισμός χωρίς Σβάστικα».

Επιλέξαμε τον τίτλο «ο Φασισμός χωρίς Σβάστικα» και εννοούσαμε δύο πράγματα. *Πρώτον* ότι πρέπει να γνωρίσουμε τον φασισμό της δεκαετίας του '40 *δίχως τη σβάστικα*: όχι παλαβοί ναζί και φυλετικές θεωρίες, αλλά η οργάνωση της εργασίας, η στατιστική, η δημογραφία, η ιατρική. Ο καπιταλισμός, ως σύστημα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και οι τεχνολογίες του, ως οι υλικές εκφράσεις αυτού του συστήματος, έπρεπε να ανακαλυφθούν στην δεκαετία του '40, να έρθουν στο επίκεντρο μιας νέας ιστορικής αφήγησης, ώστε να παραχθεί χρήσιμη για σήμερα γνώση. Για να καταλάβουμε ότι παρόμοιες διαδικασίες δουλεύουν και σήμερα, να τις διακρίνουμε, να τις εξηγήσουμε και να τις πολεμήσουμε. Το *δεύτερο* που εννοούσαμε με τον τίτλο εκείνης της μπροσούρας ήταν ότι *για να μιλήσουμε για τον σημερινό φασισμό πρέπει να σταματήσουμε να ψάχνουμε σβάστικες*. Και να αρχίσουμε να αναζητούμε διαδικασίες παρόμοιες με εκείνες που βρίσκουμε να εξελίσσονται την δεκαετία του '40, αν βέβαια κάνουμε τον κόπο να αφαιρέσουμε τη σβάστικα και από εκεί.

Τελικά είχαμε βρει με τον τρόπο μας μια νέα σημασία για την έννοια «εργατική δύναμη», που μας φαινόταν κατάλληλη για τους καιρούς μας. Χρησιμοποιούσαμε τις ιδέες του George Caffentzis, της Sylvia Federici και του Sergio Bologna²¹ για να υποστηρίξουμε ότι η παραγωγή της εργατικής δύναμης εξαρχής είχε μια ανάστροφη όψη, ένα κρυμμένο χέρι οπλισμένο με βούρδουλα, στραμμένο ενάντια στην εργατική τάξη. Υποστηρίζαμε ότι ο φασισμός των δεκαετιών του '30 και του '40 ήταν οι μέθοδοι δράσης αυτού του βούρδουλα και ότι η όλη διαδικασία μπορεί να περιγραφεί ως η υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης που έφτασε μέχρι το σημείο της μαζικής εξόντωσης των εργατών. Κατά τη γνώμη μας αυτή ήταν η ουσία του φασισμού της δεκαετίας του '40 αν αφαιρέσουμε τη σβάστικα. Αυτή είναι και η ουσία του σημερινού φασισμού. Είναι με αυτή την έννοια που και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για φασισμό.

Η σειρά κειμένων που δημοσιεύεται σε αυτό το περιοδικό με τον τίτλο «Σπουδές στο Γαλανόμαυρο» μπορεί να περιγραφεί με αρκετούς τρόπους. Μπορεί να πει κανείς ότι είναι μια ιστορία του ελληνικού φασισμού. Επίσης είναι επίθεση κατά μέτωπο στην αριστερή αφήγηση της ελληνικής ιστορίας, αποκάλυψη των πολιτικών της στόχων και κατάστροφη των στόχων μιας ιστορίας του ελληνικού κράτους φτιαγμένης για τους σκοπούς του αυτόνομου ταξικού αντιφασισμού. Μέσα στα πολλά, μπορεί να πει κανείς ότι οι «Σπουδές στο Γαλανόμαυρο» είναι η προσπάθειά μας να αφαιρέσουμε τη σβάστικα από την ιστορία του ελληνικού φασισμού.

Στα όσα ακολουθούν θα μιλήσουμε για τον λιμό της κατοχής. Κατά τη γνώμη μας πρόκειται για την μεγαλύτερη στιγμή του ελληνικού φασισμού όπως τον εννοούμε. Φυσικά η γνώμη μας δεν είναι συνηθισμένη. Για

21 Τα γραπτά των Caffentzis και Federici που χρησιμοποιούσαμε έχουν ήδη αναφερθεί. Το βιβλίο του Bologna είναι το Sergio Bologna, *Ναζισμός και Εργατική Τάξη: Κρίση, Κράτος Πρόνοιας και αντιφασιστική βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου*, Antifa Scripta, 2011.

την ελληνική ιστοριογραφία ο λιμός της κατοχής ήταν ένα επεισόδιο μοναδικό (γιατί αφορούσε την Ελλάδα και τους Έλληνες), επεισόδιο προφανώς ανεπανάληπτο (γιατί έκτοτε η πρόοδος από το καλό στο καλύτερο είναι ο δρόμος μας). Τέλος, ο λιμός της κατοχής ήταν ένα επεισόδιο άρρηκτα συνδεδεμένο με το γεγονός της κατοχής – στις περισσότερες περιπτώσεις ο φταίχτης είναι οι Γερμανοί και πάντως οι ξένοι.

Ο λιμός που θα περιγράψουμε θα είναι διαφορετικός. Θα είναι μια διαδικασία μαζικού θανατικού, προσανατολισμένου ενάντια στην εργατική τάξη, χωρίς σβάστικα και άλλα ιδεολογικά αξεσουάρ. Θα εκπορεύεται από την καπιταλιστική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας και θα διεξάγεται σύμφωνα με τους κανόνες που θέτει αυτή η οργάνωση. Αυτό που θα περιγράψουμε θα είναι η υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης στην έσχατη στιγμή της, στο σημείο που γίνεται θάνατος, επιλογή μεταξύ εκείνων που θα ζήσουν κι εκείνων που θα πεθάνουν. Ταυτόχρονα θα προσπαθήσουμε να συνδέσουμε αυτόν τον λιμό με όλους τους άλλους λιμούς που σηματοδεύουν την ιστορία του καπιταλισμού για να επαληθεύσουμε τη γνώμη του Caffentzis, ότι δηλαδή ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δεν ήταν παρά μια ακραία στιγμή της «δημογραφικής πολιτικής» του καπιταλισμού. Και ότι η πρωτοτυπία του έγκειται απλά στα αντικείμενα της πολιτικής (οι Ευρωπαίοι) και στην εποχή της εφαρμογής της (ο εικοστός αιώνας).

Τα βρίσκουμε όλα αυτά εξαιρετικά σχετικά με την δική μας ιστορική περίοδο. Ελπίζουμε ο τρόπος του σχετίζεσθαι να έχει φανεί μέχρι να τελειώσουμε.